

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Горнова І.С.

УДК 94(4): 323.269.3. 001.32 "0 375/1492"

ОСОБЛИВОСТІ ОПИСУ ПОВСТАНЬ ВАРДИ СКЛІРА ТА ВАРДИ ФОКИ У ВІЗАНТІЙСЬКИХ ДЖЕРЕЛАХ ХІ СТ.

Стаття присвячена дослідженню специфіки історичних методів двох візантійських авторів XI ст. – Михаїла Пселла та Іоанна Скилиці, які належали до двох різних тенденцій у розвитку візантійської історіографії. Аналіз проводиться на тлі порівняння опису цими авторами повстань візантійських воєначальників Варди Скліра та Варди Фоки проти імператора Василя II Болгаробійці.

Ключові слова: Михаїл Пселл, Іоанн Скилиця, метод історіописання.

Метою даної статті є виявити особливості методів історіописання Михаїла Пселла та Іоанна Скилиці. Наша робота знаходиться в руслі досліджень питання про вплив авторських установок Пселла і Скилиці на їхні тексти. Ця проблематика розглядалася в працях О.П. Каждана [5], М.В. Бібікова [1], Д. А. Черноглазова [9], І. Фюрна [15], Б. Флюзена і Ж.-Кл. Шейне [11], А. Макропулоса [13], К. Холмс [12] та ін. Безпосередньо порівняння історичних концепцій цих візантійських авторів провів Я.М. Любарський [7]. Для виконання поставленої мети ми обрали метод порівняння опису Михаїлом Пселлом та Іоанном Скилицею повстань Варди Скліра (976–979; 989) та Варди Фоки (987–989). Досі таке дослідження текстів зазначених авторів не проводилось ані в вітчизняній, ані в зарубіжній історіографії.

Для Михаїла Пселла правління Василя II Болгаробійці, під час правління якого відбулися вказані потужні повстання провінційних візантійських магнатів, є не тільки відправною точкою його головної історичної праці – «Хронографії», а й періодом певного підйому візантійської держави. Всі правителі, які слідували за Василем II, на думку Пселла, лише «потворили тіло держави» і руйнували створене ним. Ця думка є однією з провідних у його творі. Іоанн Скилиця у своїй праці – «Огляд історії», хоча й утримувався від таких різких оцінок, також розумів важливість цієї епохи і приділив їй опису значне місце. Двох істориків зближує також і те, що жоден з них не був свідком цього правління і описував його, спираючись на письмові джерела.

Крім того, з моменту опису повстань Варди Фоки і Варди Скліра проти імператорської влади матеріал «Огляду історії» та «Хронографії» починає перетинатися. Оскільки для виявлення своєрідності підходів Пселла і Скилиці істотним є те, які факти вони відібрали, то

фактологічній стороні зазначених заколотів необхідно, на наш погляд, приділити належне місце.

Слід зазначити, що джерел про заколот Варди Скліра і Варди Фоки декілька. Крім Іоанна Скилиці та Михаїла Пселла, з візантійських авторів, чия творчість хронологічно близька до повстань, цей сюжет розглядав також Лев Диякон [5.10. 6-7]. Зі східних джерел про повстання Скліра дуже важлива інформація в «Історії» Ях'ї Антиохійського [3, с. 2-30]. Оскільки в громадянські війни у Візантії залучалися також і кавказькі народи, певний інтерес представляють вірменські джерела, зокрема, Арістакес Ластівертци і Асохик [8, с. 56–65], [2, с. 127].

Перш за все, можна відзначити певний збіг послідовності викладу подій повстань Пселлом і Скилицею, що свідчить про використання обома істориками загального джерела (або джерел). Однак, якщо Пселл кардинально переробляє вихідний текст, то Скилиця мало від нього відступає. На початку опису правління Василя II обидва історики пропонують досить близькі за змістом пасажі про повернення влади Василю і Костянтину, про молодість імператорів і необхідність залучення мудрого радника. Але перехід до викладу розвитку заколотів виявляє істотні відмінності. Пселл вставляє в «Хронографію» розлогі характеристики особистісних якостей імператорів і паракимомена Василя, який керував державою під час їх малолітства, а згодом став їх головним радником. Скилицю ж більш цікавлять перипетії політичної боротьби. Прагнучи дотримуватися хронології подій, приводячи численні деталі, багатий просопографічний і топонімічний матеріал, він розгортає картину протистояння імператора і бунтівників.

Інші підходи ми виявляємо у Михаїла Пселла. Його не цікавлять подробиці і хронологічна послідовність подій, та й дискурс його твору помітно відрізняється від дискурсу Скилиці. Після прочитання його опису стає зрозумілим, що Пселла цікавлять не стільки самі події, скільки те, як вони сприяють прояву особистісних якостей. Пселл не включає в свій опис ряд важливих подій. У його «Хронографії» немає ані численних болгарських війн, ані боротьби з мусульманськими правителями Сирії та Єгипту, ані заколотів в Італії та в Криму, ані приєднання Васпуракана і Хорватії, ані кампаній в кавказькому регіоні. З подій всього п'ятидесятирічного правління імператора Василя II Болгаробійці заколоти Варди Фоки і Варди Скліра – єдиний конкретний сюжет, викладений Пселлом.

Переїдемо від загальних зауважень до зіставлення текстів Пселла і Скилиці. Починаючи розповідь про правління Василя II, Пселл вдається до прийому, який сходить до античної традиції, т.зв. сінкрісису –

порівнянню двох царствених братів Василя і Костянтина. Молодший з них, Костянтин, – «розпущений і легковажний», старший, Василь, – «діяльний» та «зосереджений». Подальші описи уточнюють і доповнюють початкову характеристику, не змінюючи її основного змісту. З точки зору автора «Хронографії», діяльний Василь більш підходив для імператорського сану, тоді як Костянтин був «безвольним марнотратником життя». Втім, на думку Пселла, Костянтин був не позбавлений благородства, що виявилось в його згоді поступитися самодержавною владою більш готовому до неї брату [14, 1.2].

Скилиця на початку свого опису повідомляє, що Василь і Костянтин прийшли до влади в молодому віці, будучи законними представниками Македонської династії. Жодних оцінок цим фактам автор «Огляду історії» не дає. Він безпристрасно, майже байдуже оповідає про події, які послідували за цим [10, с. 314]. З розповіді Скилиці стає ясно, що в цей час у Візантійській імперії чітко позначилися загрози заколотів. Найнебезпечніша з них виходила, на думку Скилиці, від Варди Скліра. Магістр Варда, у чиїх руках перебували «в цей час всі ромейські армії», ще в правління Іоанна Цимісіхія неодноразово намагався підняти заколот і навіть був заарештований, проте імператор його помилував [10, с. 314].

Як відомо, Варда Склір належав до тієї знаті, яка була незадоволена політикою Василя II, що була спрямована на обмеження могутності великих землевласників. Політикою держави були також незадоволені широкі маси населення, задавлені податками і повинностями. Дорогі війни попередніх імператорів Никифора Фоки та Іоанна Цимісіхія вимагали від населення надзвичайного напруження. Тому до заколоту було легко залучити народну масу. Проте, як буде показано нижче, Скилиця не цікавиться підґрунтям бунтівних настроїв у суспільстві. Правда, на початку опису повстання він намагається запропонувати якесь пояснення, згадавши про зловмисність Скліра, який «безупинно був готовий до заколоту»¹ [10, с. 314].

Разом з тим, Скилиця визнає гідності Скліра і його заслуги перед державою. На постах, які він займав раніше, він дуже часто «виявляв серйозність і енергію», «його любила вся армія» [10, с.315]. Більше того, описуючи призначення Скліра командувачем тагми Месопотамії паракімоменом Василем, Скилиця дає читачеві зрозуміти, що воно було несправедливим: «... для всіх його подвигів і всіх його перемог,

---

¹ «...καὶ διὰ πάντος τῆν ἀποστασίαν ὠρίοντα...».

ось винагороди, які він заслужив і ось який він отримав низький пост»² [10, с. 314]. Мабуть, Склір вважав для себе принизливим також і те, що командувачем усіма східними таγμαми паракимомен Василь призначив не його, а євнуха стратопедарха Петра³.

Далі Скилиця досить детально зупиняється на повстанні Варди Скліра. Позначимо вузлові моменти цього опису. Покинувши Константинополь, Варда Склір відправився в фему Месопотамія, де незабаром підняв заколот і проголосив себе імператором. У тоні розповіді Скилиці відчувається засудження Скліра: адже він «підняв зброю проти своїх імператорів і співвітчизників»⁴ [10, с.315]. Однак далі цього формального осуду історик не йде. Скилиця не вникає скільки-небудь глибоко в причини повстання. Правда, він обмовляється, що його підтримала армія і що першими проголосили імператором Скліра вірмени.

Тут слід зробити невеличкий відступ від основної лінії оповіді і спробувати пояснити причини підтримки Скліра в Закавказькому регіоні. З «Загальної історії» Степаноса Таронського (Асохика) відомо, що візантійці заволоділи областю Тарон в 966 р. [2, с.127]. Можна допустити тому, що, коли Склір повстав проти імператора, він знайшов підтримку у князя таронського, Ашота III (953–977). Видається справедливим висловлене В.Р. Розеном припущення про те, що серед інших Скліра підтримали і сини князя таронського, Григор і Багарат [3, комент. 12]. Як буде показано нижче, вони візьмуть участь також і в повстанні Варди Фоки.

Звернемося знов до «Огляду історії» Скилиці. Він повідомляє, що, почувши про повстання, до Скліра збіглися «всі ті, хто знаходять задоволення у повстаннях»⁵ [10, с.316]. Це дозволяє припустити, що повстання мало досить широку соціальну підтримку. З інших джерел відомо, що до Скліра приєдналися, насамперед, представники військової знаті з вірмен, мусульманські правителі прикордонних районів, малоазійська знать, нарешті міська біднота, яка страждала від податкового гніту центральної влади [4, с.179].

---

² «...εἰ ἀντὶ τῶν ὑπ' αὐτοῦ γενομένων ἀνδραγαθημάτων τε καὶ τροπαίων τοιαύτας ἀντιλαμβάνει ...».

³ Магістр Петро, згідно Ях'ї [3, 2, 90–91], брав участь у взятті Антіохії візантійськими військами при Никифорі. Петро був стольником імператора, потім Василь II призначив його стратопедархом.

⁴ «...κατὰ τῶν βασιλέων καὶ τῶν ομοφύλων αἶρει τα ὄπλα».

⁵ «...συνέρρεον πρὸς αὐτὸν ὅποσοι νεωτέροις χαίρουσι πράγμασιν».

Пселл, так само, як і Скилиця, не намагається зрозуміти причини повстання. Він обмежується інформацією про те, що Склір володів «царськими багатствами», був переможцем у багатьох битвах, користувався співчуттям війська і «підтримкою багатьох людей» [14,1.5]. Втім, він відзначає, що Склір, прагнучи до захоплення імператорської влади, першим наважився на війну з Василем. Пселл, таким чином, неабияк збіднює історичний контекст, в якому розгорталось повстання.

У цьому відношенні значно інформативніша розповідь Скилиці. З «Огляду історії» читач дізнається, яку підготовку розгорнув Склір для захоплення імператорської влади. Перш за все він виконав збір грошей, без яких «неможливо нічого зробити з того, що потрібно» [10, σ. 316]. Відзначимо попутно, що ця цитата з Демосфена виразно виявляє античну компоненту світогляду Скилиці. Зібравши гроші, Склір захопив фортецю Харпут (Χάρπυτε) в Месопотамії, де влаштував свою базу. Скилиця також повідомляє, що він заручився підтримкою емірів Аміди і Мартирополю, поріднившись з ними шлюбами, і отримав від них допомогу у вигляді грошей і допоміжного війська [10, σ.316].

Подальший хід подій також докладно описаний Скилицею. Впевнений у перемозі Склір вирушив на Константинополь. У дусі традиції свого часу Скилиця вважає за потрібне повідомити, що впевненість Скліра базувалася на невірному тлумаченні видіння якогось монаха. Останньому нібито з'явилася жінка, «чия зовнішність перевершувала те, що дано людям бачити», і вручила йому імператорський батіг [10, σ.317]. Скилиця намагається сам тлумачити це видіння, трактуючи його як «гнів Бога проти ромеїв». На відміну від Скилиці Пселл не цікавиться подібними речами. Не цікавить Пселла також і довгий ланцюг подій, що розгорнувся аж до призначення Варди Фоки головнокомандувачем військами, призначеними для придушення повстання.

Новина про наближення заколотників викликала паніку серед жителів Константинополю. Скилиця, повідомляючи про реакцію константинопольців на цю звістку, поділяє їх на «розумних людей», які підтримували імператора, і тих, хто знаходить «задоволення в потрясіннях держави» і насолоджується грабунком [10, σ.317]. Імператори направляють до Кесарії армію під командуванням стратопедарха Петра. Одночасно в якості посла до Скліра відправляють єпископа Нікомедії синкелла Стефана, мудрості і дипломатичним якостям якого Скилиця дає високу оцінку.

Місія Стефана однак не увінчалася успіхом, і Склір рушив до Кесарії. У місці під назвою скеля Кукос (Κούκος), зустрілися імператор-

ський загін на чолі з Євстафієм Малейном і авангард Скліра під командуванням Анфія Аліата⁶. Скилиця з несхваленням повідомляє, що Аліат «дозволив забирати себе поривам серця» і кинувся на ворога, «не зробивши нічого, що варто було б найменшої згадки» [10, с.318]. В битві Аліат був убитий, а його військо розсіялось. У той же час Скилиця повідомляє про розправу Скліра над якимось етаріархом⁷, який був звинувачений в бажанні дезертирувати. Склір не зважився покарати етаріарха публічно, а наказав сарацинським найманцям таємно вбити його. Звідси ясно, що в таборі Скліра не було єдності. Далі в «Огляді історії» викладаються дії імператорської армії і переміщення військ Скліра. Однак рішучого перелому не відбулося до тих пір, поки Склір не придумав військову хитрість і не напав на ворога раптово, здобувши перемогу. З імператорських військ першим відступив відомий воєначальник Михаїл Вурца, який в цей час був дукою (намісником) Антіохії⁸. Слід зазначити, що жоден з візантійських авторів не повідомляє подробиць з приводу Антіохії і подій, що там розгорнулися.

З тексту Ях'ї випливає, наскільки важливим було це місто для кожної зі сторін. Протягом повстання Скліра, а потім і Фоки Антіохія не підкорялася імператорській адміністрації. Мабуть, певну участь у підготовці заколотів зіграв халебський єпископ, а згодом антіохійський патріарх Агапій. Видається, що мовчання Скилиці щодо Антіохії пояснюється не його несумлінністю, а відсутністю в його розпорядженні джерел, які мав Ях'я.

Повернімося тепер до подій повстання. На бік Скліра перейшли жителі міста Цаманда (Τζαμανδός), багато прихильників імператора, а також жителі Анталії. Вони разом із флотом приєдналися до Скліра, заарештувавши адмірала імператора. В таких обставинах імператор і

---

⁶ Євстафій Малейн – малоазійський аристократ, в будинку якого пізніше буде проголошений імператором Варда Фока. Згадка про Анфія Аліата – перша про цю сім'ю, що дасть велику кількість полководців в наступні століття.

⁷ Етаріарх – командувач іноземними корпусами.

⁸ Михаїл Вурца (у Ях'ї Антіохійського – аль – Бурджі) виходець з Малої Азії, був одним з найбільш видних представників провінційної військової знаті. Брав участь у поваленні Никифора II Фоки, зробив блискучу кар'єру при імператорі Іоанні Цимісхії. При Василі II був призначений дукою Антіохії, отримав сан магістра. У цивільних смутах часів Василя, як буде показано нижче, брав активну участь, займаючи при цьому мінливу позицію. Сам Михаїл Вурца і його нащадки зіграли помітну роль у військово-політичному житті Візантійської імперії.

паракимомен Василь зробили спробу залучити бунтівників на свою сторону. З цієї метою для переговорів з бунтівниками був відправлений протовестіарій Лев, забезпечений широкими повноваженнями⁹. Однак, як скептично зауважує Скилиця, таким шляхом імператор лише посилював противника, демонструючи свою слабкість. Втім, спроби залучити заколотників зазнали невдачі, так що Льву довелося перейти до воєнних дій. Проти Льва Склір послав військо під командуванням магістра Михаїла Вурци і патрикія Романа Тароніта, які перейшли на його бік. В результаті бою Вурца був переможений. Скилиця підкреслює, що особливо багато загиблих було серед вірменів, так як вони першими перейшли на сторону заколотника. Однак незабаром відбулася велика битва при пункті Ραγεας (Ραγέας), в якому перемогу здобув Склір¹⁰. У битві загинуло багато «знатних персон» [10, σ.319–322].

Повстання Скліра в цей час досягло найвищої точки. Скилиця образно описує становище Скліра і імператора: «зірка Варди була найбільш висока і торкалась zenіту»¹¹ [10, σ.322]. Далі він зауважує, що «...становище імператора похитнулося», «тому що підтримувалося єдиним якорем»¹², [10, σ.322] яким була допомога Бога. Завдяки божественному провидінню, розмірковує далі Скилиця, згодом вдалося знищити ще одне вогнище повстання: над флотом Скліра була здобута перемога при Фокеї. Скліру, проте, вдалося заволодіти Нікесєю і залишити там гарнізон [10, σ. 322].

Попередній виклад Скилиці, як було зазначено вище, не має жодних паралелей у Пселла до моменту призначення Варди Фоки командувачем імператорськими військами. З цього моменту помітно відоме зближення текстів Скилиці і Пселла. Пселл повідомляє, що в сформованих критичних обставинах імператори і їх наближені знайшли вихід у призначенні Варди Фоки. Людина знатного походження і високих військових доблестей, Фока мав придушити заколот Скліра. При цьому Пселл обмовляється, що імператор боявся Фоку не менше, ніж Скліра, і тому взяв з нього «урочисту обіцянку не піднімати заколоту» [14, 1.6]. Скилиця зауважує, що Фока був людиною царського роду і перебував у засланні до моменту покликання до столиці. Це робить більш зрозумілим повідомлюваний Пселлом факт про те, що імператори побоювалися Фоку. Варда Фока в описі Пселла постає людиною

---

⁹ Протовестіарій патрикій Лев був друнгарієм флоту при Іоанні Цимісхії.

¹⁰ На жаль, пункт Ραγεας не вдається ідентифікувати.

¹¹ «τα μεν του Βάρδα ύψουτο και έπι μέγα ήρετο».

¹² «τα δε του βασιλέως έπι μιάς εσαλευεν, ήρας μέντοι ακύρας».

досвідченою у військовій справі, який перевершує своїх противників «доблестю, мистецтвом і військовою хитрістю» [14, 1.7]. Характеристика Фоки, в якій переважають якості воєначальника, почерпнута Пселлом з невстановленого джерела. Однак Пселл не просто відтворює цю інформацію. Він явно відчуває захоплення особистістю Фоки. Саме тому в тексті присутній риторичний вигук. «О, сумне й гідне жалю видовище», – так висловлює свій жаль Пселл щодо загибелі талановитого воєначальника [14, 1.17].

Скилиця також не уникає характеристик і оцінок особистості і дій полководця Варди Фоки. Цікаве його порівняння Фоки з попередніми противниками Скліра, які очолювали імператорські сили під час цього заколоту: «відтепер вперше він [Склір – І.Г.] повинен боротися з військовим, який може проводити з відвагою і по науці військові операції, а не так, як це робили коротуни і скопці, виховані під покровом гінекеїв»¹³ [10, σ.324]. Скилиця підкреслює вміння Фоки бути справжнім полководцем навіть в умовах поразки. Історик дає також співчутливу характеристику війську Фоки. Невдачі імператорської армії пояснюються ним тим, що «попередні поразки притупили лезо їх відваги і хоробрості», при цьому «армія Фоки не розсіялася і не прийшла в безладдя, але, якщо й ослабла і поступилася, то знову повернулася до свого ритму»¹⁴ [10, σ.324].

Хоча обидва історика використовують різні прийоми і різну лексику при характеристиці Фоки, можна вважати, що в цілому вони однаково прихильно до нього ставляться. Однак фактологічна сторона придушення повстання Скліра у них кардинально розрізняється. Ймовірно, деталі цього протистояння, які пропускав Пселл, здавалися йому неважливими. Версія ж подій, запропонована Скилицею, представляється набагато більш змістовною і достовірною. Скилиця пише, що Фока обійшов на судні територію, яку контролював Роман, син бунтівного Скліра, висадився на іншій стороні протоки і захопив Кесарію. Там він об'єднався з магістром Євстафієм Малейном і з Михаїлом Вурцею. Потім Фока увійшов до Аморію. На цих деталях можна було б і

---

¹³ «...και νυν πρώτον οϊηθείς τον άγωνα έσεσθαι αυτώ προς άνδρα πολεμιστην και φέρειν ειδοτα γενναίως και τακτικώς τας πολέμου στραφάς, και ούχ, ως τó πρότερον, προς άνδράρια έκτετμημένα θαλαμευόμενα και σκιατραφῆ, ...».

¹⁴ «διὰ τò ταῖς προηγησάμεναις ἤτταις χαυνωθῆναι τὸν τῆς ἀνδρείας αὐτοῖς και τόλμης τόνον ...»; «οὐ μέντοι και παντάπασιν ἐς ὑπαγωγὴν ἄκοσμον ἐσκέδαστο ἡ στρατιά τῷ Φωκᾷ, ἀλλ' ὑποκλίναςα μὲν ἐνέδωκε, σχολαίαν δ' ἐποίητο τὴν ὑποχώρησιν, ως μὴ ὑπὸ δειλίας δοκεῖν ἐλαύνεσθαι...».

не загострювати увагу, якби не заява Пселла про те, що Склір постійно зазнавав поразок від Фоки. Насправді події розвивалися трохи інакше.

В результаті битви при Аморії Склір здобув перемогу. Нам видається допустимим вважати, що цей бій міг мати місце 19 червня 978 р. Дата ця міститься у праці Ях'ї Антиохійського, який називає географічний пункт битви – «Б–н–калія» [3, с.4]. Дійсно, долина Панкалія знаходиться поблизу м. Аморій. Про цю битву повідомляє і Лев Диякон, уточнюючи при цьому географічну реалію¹⁵. Наступний бій між Скліром і Фокою мав місце біля пункту Василіка – Ферма в фемі Харсіан. Тут Фока знову зазнав поразки. Македонська династія опинилася в цей час у великій небезпеці. У такій ситуації імператори були змушені звернутися до Давида III Куропалата, царя Тао–Кларджеті. Фока відправився до Іберії, де отримав від Давида III військову допомогу. Це повідомлення Скилиці цілком узгоджується з інформацією вірменського історика Арістакеса Ластіверци. У Візантію було направлено 12 000 вершників під проводом Торніка і Джоджика [10, с.325–326], [8, с.34].

З об'єднаними військами Фока дав ще один бій Скліру при Панкалії. Він, очевидно, мав місце 24 березня 979 р. Поразку Скліра і втечу його до мусульманського правителя Адуд–ад–Даули Скилиця пов'язує саме з цим боєм. Слід зазначити, що Ях'я Антиохійський і Лев Диякон згадують про інший великий бій між Скліром і Фокою, хоча і не вказують географічного пункту [3, с.13], [6, 7.7]. Порівняння джерел дозволяє зробити висновок, що обидві битви мали місце в долині Панкалія.

Друга битва при Панкалії, що стала вирішальною у придушенні повстання Варди Скліра, привернула особливу увагу як Скилиці, так і Пселла. Втім, Пселла, як ми вже знаємо, не цікавили ані хід битв, ані місця боїв. У цьому сюжеті для нього найбільш важливим стає драматичний епізод поєдинку двох видатних воєначальників. Їх роль у долях заколоту і візантійської держави – ось дійсний предмет його інтересу. Скилиця ж, який в основному знаходиться в рамках жанру хроніки, ніби не повинен проявляти підвищеної уваги до персональних якостей історичних особистостей. Тим не менш, він єдиний, крім Пселла, з усіх авторів, що торкалися даного сюжету, пише про цей

---

¹⁵ За Левом Дияконом Фока «виступив проти Скліра в Панкалію – це зручна для пересування верхом долина недалеко від Аморію». [6.10.7].

поєдинок. Його опис можна назвати майже поетичним. Склір «відважно витримав його [Фоки – І.Г.] атаку і, так як ніхто з солдатів не приходив на допомогу, тому що вони хотіли, щоб бій між їх керівниками вирішив все, так як поєдинок двох людей, благородних в їх відвазі і душевній силі, обіцяв тим, хто його побачив би, дивний і грандіозний спектакль»¹⁶ [10, σ.326]. «Грандіозний спектакль» не був одноактним. Військо Скліра, за словами Скилиці, вже майже здобуло перемогу. Однак сам воєначальник був поранений і спішився, а його кінь, якого Скилиця навіть називає на ім'я – Єгиптянин, вирвався і втік. Воїни Скліра, помітивши коня без вершника, вирішили, що їхній ватажок загинув і в паніці побігли. Фока скористався цим і розгромив противника, який тікав. Пселл ж утримується від цих подробиць, вважаючи, що поєдинок став «остаточним і безперечним» судом. Обидва автори завершують розповідь про перший заколот Варди Скліра його відходом до мусульманського правителя Адуд–ад–Даули. Скилиця не дає цьому вчинку Скліра ніякої оцінки, тоді як Пселл думає, що це було «дуже ненадійне і нерозумне рішення» [10, σ.326–327] ; [14, 1.9].

Відмінності в інтерпретаціях істориками подальшого знаходження Скліра у володіннях Адуд–ад–Даули, безсумнівно, заслуговує уваги. Пселл повідомляє, що мусульманський правитель злякався скупчення воїнів-візантійців, яких привів з собою Склір. Побоюючись можливого нападу, Адуд–ад–Даула вирішив кинути їх до в'язниці. За Скилицею ж, імператор, дізнавшись про знаходження Скліра у Адуд–ад–Даули, відправив до нього веста Никифора Урана¹⁷ з посольством і проханням не дати заколотникам можливості повернутися. Одночасно імператор вручив Урану лист, в якому обіцяв прощення Скліру і його соратникам, якщо вони визнають свою провину і повернуться. В таких обставинах мусульманський правитель, знайшовши лист імператора до Скліра, обурився і відправив всіх ромеїв до в'язниці [14, 1.9]; [10, σ.327]. Відомості, які Скилиця дає про подвійну гру імператора, логічно пояснюють поведінку Адуд–ад–Даули, у той час як пояснення Пселла малозрозуміле. Звідси видно, що неакуратне ставлен-

---

¹⁶ «Ευρίστως δε κακείνου την αυτού υποδεξαμένου ορμήν, και μηδενός των στρατιωτών επιβοηθούντος, αλλά τω των αρχηγών άγωνι βουλομένων κριθήναι τα πράγματα ...».

¹⁷ Візантійський полководець при імператорах Никифорі Фоці, Іоанні Цимісхії, Василі Болгаробійці. У 996 р. вест Никифор Уран розбив військо царя Західно-Болгарського царства Самуїла на річці Сперхей в Середній Греції. Автор компілятивного твору «Тактика».

ня Пселла до факту далеко не завжди компенсується його прагненням писати пояснювальну історію. Його висновки нерідко виглядають голослівно саме через те, що він упускає істотні факти.

Підводячи підсумок повстанню Скліра, Пселл констатує, що це був не кінець, а «лише початок багатьох бід». Скилиця ж знову утримується від будь-яких оцінок. Роз'яснюючи свою думку про наступні лиха, автор «Хронографії» повідомляє, що переможець Скліра, Варда Фока, не отримав очікуваних почесностей і почав новий заколот. Фока залучив на свою сторону могутні сім'ї, набрав військо з івірів і «вже не в помислах, а на ділі надів імператорську тіару і убрався у сукні царського кольору» [14, 1.10]. В «Огляді історії» також є пояснення причин обурення Фоки. Скилиця скупко констатує, що імператор Василь не повідомив Фоці про похід проти болгар і не закликав його під свої знамена, що фактично було опалою. У результаті 15 серпня 987 р. в будинку магістра Євстафія Малейна (в м. Кесарія, фема Харсіан) зібралися прихильники Фоки і проголосили його імператором [10, σ.332].

В літературі існує думка про те, що заколот Фоки мав складне політичне підґрунтя. Фока начебто підтримував паракимомена Василя, який інтригував проти імператора і був остаточно відсторонений від влади в 985 р. Саме через підозри у зв'язках з паракимоменом ані Фока, ані Михайл Вурца не були взяті імператором в похід проти болгар [4, с.180].

Ані Скилиця, ані Пселл не дають відомостей про зв'язки Фоки з паракимоменом Василем. Проте кожен з них має своє бачення діяльності паракимомена. Так, Скилиця визнає його заслуги і цінує поради, які він давав імператору у важких ситуаціях. Разом з тим він засуджує паракимомена за спроби повернути колишню владу «злочинними діями» і «божевільними проектами» [10, σ.335]. Тут, можливо, міститься натяк на діяльність паракимомена-змовника. Пселл дає більш розлогу оцінку політичної кар'єри Василя. Він особливо відзначає, що імператор, відсторонивши його від влади, «... пригадав про все їм зроблене ... на благо царя і для користі держави» і не став змінювати його позитивних розпоряджень, а лише скасував те, що стосувалося «роздачі благодіянь і чинів» [14, 1.20]. В оцінці Пселла паракимомен постає видатним державним діячем, який зазнав від імператора незадоволеної образи. При цьому Пселл замовчує про спроби паракимомена бунтувати і робить акцент на кривдах, які заподіяв імператор своєму благодійнику.

Слід додати, що Пселл при описі обставин заслання паракимомена порушує хронологію подій і пов'язує її з остаточною придушенням

заколотів Скліра і Фоки, тобто з 989 р. (заслання сталося в 985 р.). Видається справедливим спостереження Я.М. Любарського про те, що така зміна хронології була необхідна Пселлові для пояснення змін характеру Василя, який після придушення заколотів провінційної знаті став людиною «суворою і не завжди справедливою».

Тепер доречно повернутися до подачі обома авторами подій повстання Варди Фоки. У момент відкритого виступу Фоки проти імператорської влади з Сирії повернувся Склір, чому Скилиця присвячує окрему розповідь, зробивши екскурс в події на Сході. Для розуміння всієї ситуації, слід враховувати міжнародний контекст подій, що розгорнулися. 17 серпня 986 р. візантійські війська були розгромлені болгарами. Слух про це дійшов і до Скліра, який вирішив скористатися ситуацією і захопити імператорську владу. Скилиця приділяє велику увагу обставинам повернення Скліра з полону. Історик описує конфлікт між «сарацинами і персами», суть якого полягала в тому, що сарацини захопили землі персів, а останні спробували відновити свою незалежність. Зазнавши декілька поразок, Адуд–ад–Даула, якого Скилиця вважає «правителем неактивним і слабким», [10, σ.332] вирішив випустити з в'язниці ромеїв, щоб вони допомогли йому у боротьбі з персами. Склір прийняв пропозицію мусульманського правителя, однак відмовився командувати його військом і зажадав звільнити всіх ромеїв, що знаходилися у в'язницях Сирії. Таким чином він зміг створити військо в три тисячі чоловік і, привівши їх у належний вигляд, вирушив назустріч персам. Скилиця пропонує дві версії подальших подій.

За однією з них солдати Скліра зуміли перемогти персів і, не захопивши повертатися до Адуд–ад–Даули, вирушили додому. Згідно з іншою версією, ромеї повернулися після перемоги до Адуд–ад–Даули. Останній переконав свого сина, який в цей час фактично правив країною, відпустити візантійців додому. Версія Пселла досить близька до першої з вищенаведених. За Пселлом військо Варди Скліра після перемоги над ворогами Адуд–ад–Даули спочатку повернуло назад, але потім вирішило покинути країну. Мусульманський правитель вислав погоню, відбулася битва, в якій ромеї перемогли [10, σ.333–334]. Визначити, яка з цих версій відображає дійсний перебіг подій, не представляється можливим, адже ані Скилиця, ані Пселл не повідомляють, чому саме Склір пішов з володінь мусульман. Можна лише припустити, що Склір вирішив покинути володіння Адуд–ад–Даули, почувши про те, що Василь загруз у війнах з болгарами, а Фока підняв проти нього повстання. Пселла в цьому епізоді, очевидно,

цікавить лише прояв доблесті ромеїв, які перемогли ворогів у складних умовах.

Отже, початок повстання Фоки збігся в часі з поверненням з полону Скліра. І Скилиця, і Пселл зазначають, що Склір бажав імператорської влади, але розумів, що у нього не вистачить сил за неї боротися. Тому, пише Пселл, Склір з'явився до Фоки і, «скоривши гординю ... погодився зайняти друге місце після нього» [14,1.12]. Загалом це правильно, однак Пселл і на цей раз упускає багато важливих деталей. Навпаки, оповідання Скилиці логічно і змістовно. У його описі Склір, повернувшись з Багдаду, почав вести подвійну гру: «Він вирішив погодитися з ними обома, щоб у разі провалу одного, він зміг знайти допомогу і захист при іншому»¹⁸ [10, σ.335]. По Скилиці, Фоці був надісланий лист з пропозицією діяти разом і поділити імперію, а до імператора був таємно відправлений син Скліра, Роман, який повинен був робити вигляд, що він перебіжчик.

Цікаві деталі й дещо інша версія подій міститься в літописі Ях'ї Антіохійського. Тільки Ях'я повідомляє про участь у заколоті брата Скліра, Костянтина, і про родинні зв'язки Варди Фоки і Варди Скліра (згаданий Костянтин, брат Скліра, був чоловіком сестри Фоки). За відомостями Ях'ї, Костянтин прибув до Варди Фоки для переговорів, а потім повернувся до брата, щоб викласти умови спільного з Фокою заколоту проти імператора. Ях'я свідчить, що Фока і Склір збиралися розділити державу. («І буде Фока в місті Константинополі, а Склір поза ним» [3, с.24]). Скилиця уточнює, що за угодою між Фокою і Скліром, перший повинен був отримати всі європейські володіння імперії, другий – азійські [10, σ. 336]. Трохи інакше, ніж у Скилиці, представлена у Ях'ї роль сина Скліра, Романа. За Ях'єю, Роман відкрито не схвалив намірів батька, підозрюючи в цьому хитрість Фоки. Він відправився до імператора і відкрив йому задуми батька.

Тільки Ях'я повідомляє про дві зустрічі бунтівних Фоки і Скліра. У перший раз вони зустрілися в місцевості, яку він іменує «Джейхан» [5, с. 24]. З урахуванням результатів досліджень В.Р. Розена можна припустити, що місцем зустрічі був якийсь пункт на берегах р. Джейхан (в давнину – Pyramus). Річка Джейхан, що протікає в південно-східній частині сучасної Туреччини (провінція Elbistan), дійсно лежить

---

¹⁸ «...έγνω οὖν κατὰ τὸ δυνατόν καί ἀμφω προσκτῆσασθαι τὰς ἀρχάς, ἵν' ἐξ ἀποτυχίας τὴν ἑτέραν ἔχη βοήθον καὶ συλλήπτορα».

на шляху між Багдадом, місцем полону Скліра, і фемой Харсіан, звідки, як повідомляє Скилиця, почалося повстання Фоки.

Під час другої зустрічі Фока віроломно заточив Скліра в фортецю під нагляд своєї дружини. За Скилицею, фортеця ця називалася Тіропійон (Τυροπούιον)¹⁹. Із слів Ях'ї стає зрозумілим, що Фока побоювався Скліра і тому заточив його, однак на словах, принаймні, він не збирався порушувати договір з приводу розділу імперії. Ях'я відносить проголошення Фоки імператором до 14 вересня 987 р. [3, с. 24]. Скилиця ж, як ми пам'ятаємо, вважає, що це відбулося місяцем раніше (15 серпня 987 р.). Більшість дослідників, як нам здається, цілком обґрунтовано, приймають дату Скилиці, який в даному випадку явно краще поінформований [4, с.180].

Розповідаючи про ці події, Пселл за своїм звичаєм упускає багато деталей і, ймовірно, скорочує наявні в його розпорядженні джерела, що в даному випадку веде до викривлення подій. За Пселлом, бунтівний Склір, поступившись першістю Фоці, надалі виступає з ним спільно, що, як було показано вище, лише частково відповідає дійсності [14,1.12].

Щодо подальших подій, набагато більш інформативні і багато в чому згодні Скилиця і Ях'я Антіохійський. Обидва автори повідомляють, що війська Фоки дійшли до міста Хрисополя поблизу Константинополя, традиційного місця переправи з азіатського на європейський берег. Туди ж вирушив імператор Василь. Через виснаження імператорських сил Василь змушений був звернутися за допомогою до русів. Найбільш детальні відомості про це містяться в літописі Ях'ї. Імператор Василь і «цар русів» уклали «договір про родинність», згідно з яким візантієць віддавав князю Володимирі свою сестру за дружину. За Ях'єю найважливішою умовою договору про союзництво, на якому наполягала візантійська сторона, було прийняття Русю християнства. Скилицю не зацікавили деталі про хрещення русів, він коротко зауважує, що Василь «прийняв за шурина їх архонта Володимира, якому він віддав у дружину свою сестру Анну» [10, с. 336]. Пселл лише глухо згадує про те, що військо заколотників розділилося на дві частини і підійшло до переправ Пропонтиди, не торкаючись взаємин з русами [14,1.12].

Про сприятливий для імператора Василя кінець битви при Хрисополі ясно повідомляють Скилиця і Ях'я. При цьому Скилиця уточнює, що командувачем при Хрисополі був не сам Фока, а його полково-

---

¹⁹ Фортеця Тіропійон знаходиться на північному заході від Кесарії, між пунктом Докейя і горою Таврос.

дець – Калокир Дельфіній, тоді як Фока відправився до іншої пере-
прави – Авідоса [10, с.336]. Пселл, не називаючи географічного пунк-
ту, мабуть, все ж має на увазі битву при Хрисополі, коли повідомляє,
що до царя Василя «з'явився ... загін добірних тавроскіфських воїнів
[русів – І.Г.]», з якими він раптово напав на війська Фоки і розгромив
їх. Ця інформація Пселла узгоджується із зауваженням Скилиці про
те, що імператор Василь довго просив Калокіра Дельфінія піти від
Хрисополя, а потім «озброїв вночі кораблі, на які погрузив росів» і
легко переміг бунтівників²⁰ [14, 1.13]; [10, с. 336].

Ях'я вносить цікаве уточнення про тактичні задуми імператора
Василя. У момент, коли війська Фоки підійшли до Константинопо-
лю, Василь вислав магістра Тароніта морем в Трапезунд. Мабуть,
імператор збирався оточити Фоку, який базувався в Кесарії. Зі сво-
го боку Фока, щоб убезпечити себе на сході, послав свого сина Ни-
кифора просити допомоги у грузинського царя Давида III. Давид,
який тяготився опікою Візантії, хотів привласнити землі, подаровані
йому в довічне користування в подяку за описану вище участь у
придушенні першого повстання Скліра, і вирішив виступити на сто-
роні заколотника. Він відправив на допомогу Фоці грузинське війсь-
ко і двох вірменських князів з Таронського князівства («Обидва си-
ни Бакрата, володаря ал-Халідіата» [3, с. 25]). Військо Тароніта
було розбите. Однак це не принесло Фоці істотного успіху. Дізнав-
шись про перемогу Василя у Хрисополя, військо Давида вирішило,
що своє зобов'язання виконало, і відправилось геть. Син же Фоки,
Никифор, який брав участь у цій кампанії, віддалився в Тіропійон
до своєї матері.

Всі наші автори повідомляють про вирішальну битву біля Авідоса.
Ях'я обмежується коротким викладом найважливіших фактів, що сто-
суються цієї битви, тоді як Скилиця і Пселл приділяють значну увагу
подробностям. За Скилицею, Фока починає облогу Авідоса, але місто,
завдяки мужності його мешканців і військових талантів другаря
флоту Киріака, не здається. До Авідосу підтягуються війська імпера-
тора. Фока залишає частину своєї армії продовжувати облогу Авідо-
са, а сам із залишком своїх сил вирішує битися з імператорами. Ски-
лиця високо оцінює військові доблесті і рішучість бунтівного Фоки.
Описуючи битву, Скилиця знову вдається до поетичних троп. Фока в
його зображенні віддає перевагу «благородній смерті перед ганебним

---

²⁰ «... πλοία παρασκευάσας νυκτός και τοῦτοις ἐμβιβάσας Ρως ...».

життям». Потужний порив Фоки Скилиця описує такими словами: «Він погнав свого коня і атакував його стрімко. Розсікаючи ворожі фаланги, він здавався всім непереборним»²¹ [10, с.337].

Подібним чином подається цей епізод у «Хронографії» Пселла. Хоча Пселл використовує інші лексичні засоби, загальний тон розповіді такий же, як у Скилиці. Обидва автори називають Фоку бунтівником і узурпатором, проте в їх описі атаки Фоки на імператора Василя проявляється якесь співчуття до бунтівного полководця. Щодо обставин загибелі Фоки вони обидва пропонують різні версії на вибір читача. У Пселла Фока міг бути або вражений дротиком під час атаки, або впав з коня через хворобу живота, або ж був отруєний і таким чином загинув в результаті змови. До останньої версії за Пселлом схилилося більшість обізнаних осіб. Сам Пселл, хоча і явно не висловлює своєї думки, схилиється до версії отруєння. Ці ж три варіанти пояснень знаходимо в тексті Скилиці, при цьому він, подібно до Пселла, неявно приєднується до більшості тих, хто вважав, що Фока був отруєний. І Пселл, і Скилиця повідомляють, що після загибелі ватажка його військо розсіялось [14,1.15–16], [10, с. 337].

Битва при Абідосі, що відбулася 13 квітня 989 р., хоча і знаменувала собою переломний момент в ході заколотів Варди Скліра і Варди Фоки, не була завершальним епізодом цих подій. Скилиця продовжує розповідь про закінчення повстання і подальшу долю його керівників та головних учасників. З його розповіді ми дізнаємося, що відразу ж після загибелі Фоки Склір, випущений з ув'язнення дружиною Фоки, відновив заколот. І Скилиця, і Пселл пишуть, що незабаром імператор почав шукати шляхів примирення зі Скліром. [40,1.26], [24, с. 338]. За Скилицею Василь послав заколотникам лист із закликом скласти зброю. При передачі змісту цього листа Скилиця підкреслює «богообраність» імператора і незаконність виступів проти нього. Цій же легітимістській меті служить і інформація про передвістя, на його думку, яке було невірною тлумачено повсталими»²².

---

²¹ «...τὸν ἴππον μιστήσιας ῥαγδαίως ἴκετο κατ' αὐτοῦ, τὰς ἐναντίας φάλαγγας διακόπτων καὶ ἀνυπόστατος τοῖς πᾶσι φαίνόμενος».

²² З притаманним середньовічному мисленню символізмом Скилиця призводить передбачення астрологів, що поширився серед широких мас населення. У прогнозі говорилося, що: «В буде полювати на В, і В буде панувати» (βῆτα βῆτα διώξει, καὶ βῆτα βασιλεύσει). Слід пам'ятати, що всі головні герої даних подій мали імена, що починалися з літери «В» (Варда Склір, Варда Фока і імператор Василь). [10, с. 338].

Пселл при описі цих подій насамперед концентрується на особистості Скліра. Історик відчуває явну симпатію до бунтівного воєначальника. Своєю простотою і близькістю до воїнів Склір згуртував військо. Підкреслюючи масштаби повстання і непересічність особистості Скліра, Пселл допускає серйозну хронологічну похибку, повідомляючи, що це повстання затяглося на багато років [14,1.25]. За слушним спостереженням В. Р. Розена, Пселл в даному випадку представляє такими, що вже збулися побоювання імператора про те, що боротьба може затягнутися надовго [3, комент.169]. Насправді ж, як повідомляє Ях'я Антіохійський – єдиний з наших істориків, хто дає точну дату закінчення повстання – воно завершилося в тому ж році (жовтень 989 р.) [3,с.26].

Умови примирення були більш ніж вигідними для бунтівника. Скилиця, втім, лише коротко стосується цього питання, тоді як Пселл дуже докладно розмірковує про те, що Склір повинен був відмовитися від претензій на корону, зайняти «наступне після царя місце», а його командири загонів і всі, хто брали участь в закладі – залишитися на колишніх посадах, зберегти свої чини і не втратити володінь [14,1.26]. Найбільш точний в описі умов примирення все ж Ях'я Антіохійський. За його відомостями, Василь не тільки помилував Скліра і зробив його куропалатом, але дав посади його братові і всім його наближеним і слугам, а також, крім повернення колишніх його маєтків, дарував йому у володіння фему Арменіак і м. Рабан з «їх подушною і поземельними кріпаками»²³ [3,с.26].

Особливий інтерес представляє питання про обставини умиротворення Скліра. Ях'я повідомляє, що першим шукати примирення вирішив Склір, який відправив посланця до брата імператора, Костянтина. Останній повинен був узяти на себе посередницьку роль у цій справі. Слід погодитися з В.Р. Розеном щодо того, що, хоча участь Костянтина і не зазначена візантійськими джерелами, вона не являє нічого неймовірного [3, комент.166]. Від кого б не виходила ініціатива – від імператора або від Скліра – і хто б не брав участь в переговорах, найбільш істотним тут видається відповідь на питання про те, чому Василь так спішно примирився з бунтівником і обійшовся з ним більш ніж м'яко.

---

²³ по В.Р. – Розену це місто розташовувалось в районі м. Самосати, поблизу Едесси [3, комент.100].

З точки зору Пселла, Склір, хоч і поступався Фоці, «був більш обізнаний і винахідливий в тому, що стосувалося полководницького мистецтва», ніж імператор. Тому Василь бачив, «що Склір для будь-яких вивертів невразливий». Склір, таким чином, у Пселла постає могутнім противником, з яким імператору Василю впоратися не під силу. І саме тому він першим пропонує заколотнику примирення [14,1.26]. Певна частка істини, безсумнівно, присутня в цьому перебільшенні. Дійсно, Склір до кінця своїх днів представляв значну загрозу для Василя II. Трохи пізніше, коли імператор пішов походом на болгар (березень 990 р.), він, за повідомленням Ях'ї, запросив Скліра супроводжувати його в цій кампанії. Немічний Склір, якого принесли на ношах, насилу вмовив імператора дозволити йому залишатися вдома і незабаром помер [3, с.28]. Цікаво зазначити, що Василь знайшов Скліра не в Малій Азії, де знаходились подаровані йому землі, а в Демотиці, населеному пункті, що знаходився на шляху з Константинополя до Болгарії [3, комент. 169]. Мабуть, імператор допускав можливість, що в разі невдачі болгарської кампанії Склір знову підніме заколот і тому вважав за краще тримати його ближче до Константинополю і подалі від відданих йому малоазійських військ.

Щодо Пселла, то, розмірковуючи про причини прийняття Скліром пропозиції Василя, він приходять до висновку про те, що похилий вік змусив його припинити боротьбу з імператором [14,1.26]. Проте ані доблесті Скліра, ані його поважні роки не можуть служити достатніми причинами настільки прихильного ставлення імператора до заколотників. По всій видимості, вчинити подібним чином Василя II змусила складна зовнішньополітична ситуація. Дослідження В.Р. Розена текстів східних джерел і зіставлення результатів з візантійськими даними показують, що в цей час велику загрозу для Візантії являло становище на кордонах з Болгарією (взяття Веррії, 989 р.), а також ворожі відносини з русами (взяття Корсуні, 989 г) [3, комент. 169]. У таких умовах умиротворення Скліра за будь-якої ціни мало життєво важливе значення для імперії.

Проте ані Пселл, ані Скилиця не відзначають цих важливих зовнішньополітичних факторів. Обидва історики, очевидно, користувалися тут одним джерелом (або джерелами) і завершують розповідь про друге повстання Скліра зустріччю імператора з бунтівником. По дорозі до імператора Склір осліп і представ перед Василем абсолютно безпорадним. Імператор, за словами Скилиці, побачивши свого давнього ворога в настільки жалюгідному стані, не втримався від вигуку: «Того, кого я боявся і хто змушував мене тремтіти, тепер ведуть до

мене!»²⁴. Пселл, який в іншому тоні оповідає про закінчення кар'єри Скліра, призводить майже дослівно ці ж слова імператора [10, с.339]; [14, 1.27].

Цією сценою зустрічі Скліра і імператора, а також повідомленням про швидку смерть колишнього заколотника Пселл закінчує опис подій, не торкаючись зовсім подальших перипетій боротьби імператора Василя з вогнищами повстання, що жевріли до кінця його правління. Скилиця також вважає укладення перемир'я між Скліром і імператором закінченням повстання. Проте насправді цей епізод зовсім не був заключним. Важливі відомості про події, які слідували за зустріччю Василя і Скліра, приводить Ях'я Антіохійський.

З літопису Ях'ї випливає, що син Фоки, Лев, продовжував заколот, зміцнившись в Антіохії. Однак проти нього виступили мешканці міста, у тому числі ті, хто був вигнаний разом зі згадуваним вище патріархом Агапієм. Василь послав проти Льва магістра Михаїла Вурцу. Лев був полонений 3 листопада 989 р. і засланий імовірно до Дорилеї. У січні 990 р. імператор Василь покарав Агапія, підозрюючи його в антидержавній діяльності, що мала місце ще в період першого повстання Скліра. Агапій був засланий в один з монастирів Константинополя [3, с.27]. Як вже зазначалося вище, відсутність в «Огляді історії» Скилиці відомостей про участь антіохійського регіону в громадянських війнах часів імператора Василя II пояснюється, скоріш за все, тим, що він не мав відповідної інформації. Разом з тим, Скилиця, безсумнівно, намагався дати широку картину внутрішнього і зовнішньополітичного життя імперії і включити в своє оповідання все найважливіше.

Для Скилиці розгром повстань є поворотним пунктом в політичному житті держави. Звільнившись від турбот, пов'язаних з громадянськими війнами, Василь, за словами Скилиці, почав приводити в покору «місцевих керівників», які під час смуги «заподіяли ... серйозні збитки у володіннях ромеїв». Насамперед імператор відправився до Фракії і Македонії і залишив в Салоніках військо магістра Григорія Тароніта, щоб він перешкодив вторгненням болгар. Далі, за словами Скилиці, Василь рушив до Іберії, щоб отримати спадщину померлого Давида III Куропалата [10, с.339]. Однак його версія подій на Закавказзі дуже погано узгоджується з даними Ях'ї Антіохійського, а також вірменських хронік. Коротка згадка Скилиці про претензії Василя на грузинську спадщину насправді має довгу передісторію і серйозні наслідки для

---

²⁴ «ὄν ἐφοβοῦμην καὶ ἔτρεμον, χειραγωγούμενος ἔρχεται».

взаємин Візантії і Закавказзя. Нагадаємо, що в період першого повстання Варди Скліра (976-979) імператори звернулися по допомогу до Давида III, царя Тао-Кларджеті. У подяку за участь в придушенні повстання Давид III отримав від Візантії Ерзурумську область та інші землі, які після його смерті повинні були бути повернуті Візантійській імперії. Проте в 988 р. Давид підтримав повстання Варди Фоки і виступив на його боці проти імператора, плануючи, мабуть, привласнити подаровані землі.

Цілком логічно в світлі вищесказаного виглядає звістка Ях'ї про те, що Василь після придушення повстань Фоки і Скліра вирішив покарати правителів Закавказзя – грузинського царя Давида III і двох вірменських князів з Таронського князівства за їх допомогу Фоці. Проти них було надіслано військо під проводом якогось Джак-руса. У ході цієї кампанії старший з вірменських князів був убитий, а молодший засланий. Грузинський ж цар виявив покірність імператорові і пообіцяв, що після його смерті до Візантії будуть приєднані його володіння. Ці події у Ях'ї поміщені між 990-993 рр. [3, с. 28].

В «Огляді історії» Скилиці ці події абсолютно проігноровані. Слід також зазначити, що візантійський історик обходить мовчанням перипетії взаємин візантійської держави з мусульманськими правителями Передньої Азії та Єгипту в 90-і рр. X ст., які сумлінно відображає Ях'я. Ми, однак, не будемо торкатися цих сюжетів, оскільки вони, на відміну від подій закавказьких, не мають прямого відношення до досліджуванних нами повстань Фоки і Скліра.

Зараз ж буде доречно повернутися до справ Візантії в Закавказькому регіоні. Наступний екскурс в історію Закавказзя у Ях'ї поміщений у зв'язку з інформацією про смерть царя Давида (1000 р.). У його описі Василь вирушив разом з дукою Антіохії Никифором Ураном до Грузії і «... прийняв ... всі країни грузин» [3, с. 42]. Саме цей пасаж Ях'ї частково відповідає зауваженням Скилиці про похід Василя в Іверію у зв'язку з претензіями на грузинську спадщину. Візантійський історик, таким чином, змішує події, які розділені десятиліттями. Але цим не вичерпується плутанина у викладі Скилиці закавказьких справ. Помилка Скилиці полягає в тому, що після смерті Давида III в 1000 р. Василь вступив у конфлікт з Георгієм I. Насправді, Василь у той час повинен був мати справу з прийомним сином Давида III Багратом III (978-1014), царем Абхазо-Картлійського царства і одночасно правителем північної частини Тао. Скилиця ігнорує Баграта і говорить про Георгія, називаючи його братом Давида III. За Ях'єю, Георгій значно пізніше 1000 р., користуючись тим, що сили Василя були скуті війною з бол-

гарами, вступив у союз з фатимідським халіфом Аль-Хакімом і зайняв Тао-Кларджеті (1018 р.) [3, с.62].

Після смерті Аль-Хакіма, коли Болгарія вже була завойована, Василь II направив свої війська проти Грузії (1021 р.). Війна закінчилася перемогою Візантії і мирним договором, за умовами якого Грузія відмовлялася від домагань не тільки на Тао-Кларджеті, а й на деякі інші області. Крім того, трирічний син Георгія I, Баграт, став заручником імператора Василя II на два роки (до 1025 р.). Глухий відгомін цих подій міститься в скупому зауваженні Скилиці. Історик повідомляє, що Георгій I порушив договір з Візантією та руйнував прикордонні райони [10, с. 366]. Імператор вирушив у похід проти нього. При цьому Скилиця дає ці відомості у відриві від міжнародної обстановки. Вона вимальовується тільки з зв'язного і змістовного оповідання Ях'ї.

У цей час на території Малої Азії спалахнуло нове повстання малоазійської знаті проти імператора. Прогалини в інформації Скилиці ускладнюють сприйняття подій, пов'язаних з цим повстанням. Повідомляючи, що Василь вирушив у похід проти грузинського правителя, історик вказує, що «позаду себе» він залишив патрикія Никифора Ксифія, а також сина Варди Фоки, патрикія Никифора, які підняли повстання [10, с.366]. З літопису Ях'ї дізнаємося, що Никифор Ксифій був правителем феми Анатолік. З попередньої розповіді Ях'ї відомо, що Никифор, син Варди Фоки, був помилуваний після придушення повстання Скліра, а володіння його були збережені. Очевидно, він перебував десь в районі згадуваної вище фортеці Тіропійон. Тому стає зрозумілим повідомлення Скилиці про те, що Никифор Ксифій і Никифор Фока зібрали армію в Каппадокії та сусідніх регіонах (зазначені землі – фема Анатолік і Каппадокія знаходяться в безпосередній близькості).

З розповіді Скилиці можна зробити висновок, що ватажки повстання не довіряли один одному. Ях'я з властивим йому прагненням до зв'язності і логічності викладу підкреслює, що Никифор Фока користувався особливою популярністю, оскільки ще була жива пам'ять про його батька (Ях'я говорить про «любов греків до його предків») [3, с.64]. З розповіді Ях'ї видно, що Ксифій хотів використати Никифора Фоку, щоб у випадку успіху заявити претензії на імператорський трон. Втім, Фока також приховував від Ксифія свої наміри. Таким чином, з оповідання Ях'ї, чий світогляд в даному випадку перевершує бачення Скилиці, обставини повстання в Малій Азії вимальовуються досить чітко.

Задля справедливості слід зазначити, що Скилиця намагався позначити причини повстання. За його словами, Никифор Ксифій і син Варди Фоки були обурені тим, що їх не взяли в закавказьку експедицію. Подібним же чином, як ми пам'ятаємо, історик пояснював причини повстання Варди Фоки (987 р.). Звідси можна зробити висновок, що Скилиця використовує певний штамп, не особливо вникаючи в дійсні мотиви повсталих.

Загальну фактологічну канву цього повстання можна відновити все ж не по Скилиці, а за літописом Ях'ї. Імператор Василь призначив Феофілакта Далассіна правителем феми Анатолік і направив його в Малу Азію. Ях'я зауважує, що повстання швидко поширилось, так як до нього приєднувалися багато хто навіть з війська Василя [3, с.65]. Скилиця уточнює лише дві суттєві деталі: про листи імператора Ксифію і Фоці і про їхні зв'язки з закавказькими ворогами імператора. Останнє підтверджується даними вірменських істориків. Скилиця і Ях'я згодні в тому, що між ватажками заколоту відбулася зустріч (за Скилицею, присвячена обговоренню листів імператора), під час якої Фока був підступно вбитий (15 серпня 1022) [10, с.366]; [3, с.65].

Події, що слідували безпосередньо за вбивством Никифора Фоки, також найбільш зв'язно викладені у Ях'ї. Військо повсталих розсіялось, а Ксифій, зневірившись у досягненні своєї мети, вирішив просити вибачення у Василя. Він послав імператору голову Фоки, запевняючи його, що лише прикидався прихильником повстання. Це, однак, йому не допомогло, і Феофілакт Далассін його полонив. Імператор розправився з учасниками повстання, «конфіскував їхні маєтки, вбив деяких з них, засліпив інших і ув'язнив третіх» [3, с.67]. Ксифій з урахуванням його колишньої служби та участі в болгарських походах не був страчений, а лише усунений в монастир поза Константинополем, а його гроші й маєтки були конфісковані.

Що стосується закавказьких справ, то, за відомостями Ях'ї, Василь пішов походом на Георгія, який вирішив скористатися скрутною ситуацією у Візантії у зв'язку з повстанням Ксифія і Фоки, і розгромив його військо [3, с.66]. Георгій змушений був знову проявити свою покірність, просити імператора взяти в заручники його сина і прийняти фортеці та міста, які перейшли до Василя від Давида III (26 березня 1023-14 березня 1024).

Виконане вище зіставлення текстів показало специфіку підходів до написання історичних творів Михаїла Пселла та Іоанна Скилиці. Розглянувши фактологічну сторону викладу, ми краще розуміємо правомірність докорів Скилиці у несумлінності при виконанні місії історика,

які він адресував Пселлу у вступі до свого твору. Дійсно, Пселл нехтує деталями, і це найчастіше шкодить якості історичного матеріалу. Описуючи хід повстання і полководницькі таланти бунтівних ватажків, Пселл грішить проти хронології і навіть спотворює факти. Причини цього кореняться в тому, як історик бачив свої політичні та морально-етичні завдання. Вирішуючи ці завдання, він вважав за можливе використовувати подібні методи. Весь сюжет про повстання служить Пселлові ілюстрацією його концепції зміни характеру Василя від зніженого сибарита до суворого імператора-воїна. Отже, Пселла цікавили результати вчинків, а Скилицю – факти. Зроблений вище аналіз показав, що відомості Скилиці і Ях'ї Антіохійського багато в чому збігаються. При цьому вони не могли користуватися одними джерелами, не міг Скилиця і бути знайомий з текстом Ях'ї. Зазначений збіг є, безумовно, показником сумлінності Скилиці-історика.

Втім, хоча фактологічна сторона розповіді Скилиці значно багатша, ніж у Пселла, його відображення подій також грішить обмеженістю. За межами його бачення залишаються важливі події передньоазійського і кавказького регіонів. У цьому відношенні при всій відмінності авторських установок помітна загальна для цих авторів імперська зневага до «варварів», так що для відтворення цілісної картини описуваних ними подій необхідно залучати східні джерела. Відзначимо ще одну спільну рису їх світоглядів. Як «мораліст і філософ» Пселл, так і «легітиміст і державник» Скилиця цікавляться причинами заколотів. Однак обидва йдуть по поверхні, пояснюючи їх недоліками або чеснотами окремих особистостей. Разом з тим, хоча опис Пселла насичений не фактами, а скоріше емоціями, він все ж таки більш адекватно відображає як загальну атмосферу в імперії, так і значення цих повстань.

Gornova I.S.

FEATURES OF DESCRIPTION OF BARDAS SKLEROS'S AND BARDAS PHOKAS'S UPRISINGS IN BYZANTINE SOURCES OF XI CENTURY

The article investigates the specifics of historical methods of two Byzantine authors of XI century - Michael Psellus and John Skylitzes, who belongs to two different trends in the development of Byzantine historiography. The analysis is conducted on the background of the comparison of description by these authors of the rebellions of Byzantine commanders Bardas Skleros and Bardas Phokas against the emperor Basil II Boulgaroktonos.

Keywords: Michael Psellus, John Skylitzes, method of historical writing.

ОСОБЕННОСТИ ОПИСАНИЯ ВОССТАНИЙ ВАРДЫ СКЛИРА И ВАРДЫ ФОКИ В ВИЗАНТИЙСКИХ ИСТОЧНИКАХ XI СТ.

Статья посвящена исследованию специфики исторических методов двух византийских авторов XI в. - Михаила Пселла и Иоанна Скилицы, принадлежавших к двум различным тенденциям в развитии византийской историографии. Анализ проводится на фоне сравнения описания этими авторами восстаний византийских военачальников Варды Склира и Варды Фоки против императора Василия II Болгаробойцы.

Ключевые слова: Михаил Пселл, Иоанн Скилица, метод историописания.

Джерела та література

1. Бибиков М. В. Развитие исторической мысли // Культура Византии. Т.1. / М.В. Бибиков. – М.: Наука, 1989. – С. 89 – 129.
2. Всеобщая история Степаноса Таронского, Асохика по прозванию / Асохик; [пер. Эмин Н.]. – М., 1864. – 335 с.
3. Император Василий Болгаробойца. Извлечения из летописи Яхъи Антиохийского / Яхъи Антиохийский; [пер. Розен В. Р.] – СПб.: Типография Академии наук, 1883. – 447 с.
4. История Византии: в 3 т. / [под ред. акад. Сказкина С.Д.]. – М.: Наука, 1967.
Т. 2. – 1967. – 472 с.
5. Каждан А. П. Культура Византии / Каждан А.П. – М.: Наука, 1968. – 224 с.
6. Лев Диакон. История / Лев Диакон; [пер. М.М. Копыленко]. – М.: Наука, 1988. – 239 с.
7. Любарский Я.Н. Михаил Пселл: личность и творчество. К истории византийского предгуманизма / П.В. Безобразов, Я.Н. Любарский // Две книги о Михаиле Пселле. – СПб.: Алетейя, 2001. – 542 с.
8. Повествование вардапета Аристокэса Ластивертци / Аристокэс Ластивертци; [пер. с древнеарм., вступ. ст., коммент. и прил. Юзбашян К. Н.]. – М.: Наука, главная редакция восточной литературы, 1968. – 194 с. – (Памятники письменности Востока; вып. XIV).
9. Черноглазов Д.А. Замечания о «Краткой истории» Михаила Пселла / Черноглазов Д.А. // Михаил Пселл. Хронография. Краткая история. – СПб. : Алетейя. 2003. – С. 367– 375.
10. Ioannis Skylitzae Synopsis Historiarum / Ioannes Scylitzes; [rec. I. Thum]. – Berolini; Novi Eboraci: Walter de Gruyter & Co, 1973. – 579 σ.
11. Flusin B. Récrire l'histoire: la Synopsis Historiôn de Jean Skylitzès / Flusin B. Cheynet J. – Cl. – Paris, éditions P. Lethielleux, 2003. – P. VII – XXIV.
12. Holmes C. Basile II and the governance of the Empire (976– 1025) / Holmes C. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – 625 p. (Oxford studies in Byzantium).

13. Markopoulos A. *Byzantine history writing at the end of the first millennium / Markopoulos A. // Byzantium in the year 1000 / [ed. Magdalino P.] – Boston; Köln: Brill, 2003. – P.183 – 199.*

14. Μιχαήλ Ψελλός. *Χρονογραφία : Δεκατέσσερις αυτοκράτορες του Βυζαντίου / Μιχαήλ Ψελλός; [μετ. Σιδέρη Α.]. – Αθήνα : Αγρα, 1993. – 474 σ. (Ελληνική Πεζογραφία).*

15. Thurn I. *Ioannes Skylitzes, Autor und Werk / Thurn I. // Ioannis Skylitzae Synopsis Historiarum / Ioannes Scylitzes; [rec. I. Thurn]. – Berolini; Novi Eboraci: Walter de Gruyter & Co, 1973. – P. VII – XLVI.*

Гулянович І.М.

УДК 94(477.74-25)"1795/1861"

СОЦІОТОПОГРАФІЯ ПЕРЕДМІСТЬ ОДЕСИ В КІНЦІ XVIII СТ. – СЕРЕДИНІ XIX СТ.

В статті розглянуто особливості соціотопографії передмість Одеси в кінці XVIII ст. – середині XIX ст. Досліджено соціальну структуру та соціально-економічний розвиток Пересипу, Молдованки, Нової Слобідки (Романівки). Виділено особливості топографії, забудови та формування об'єктів соціальної інфраструктури передмість.

Ключові слова: соціотопографія, Пересип, Молдованка, Нова Слобідка (Романівка).

Міста, що утворились і розвивались у модерний час, були позбавлені середньовічного навантаження на міську інфраструктуру у вигляді фортець, мурів тощо. Передмістя в цих населених пунктах виконували роль постачальника робочої сили, ресурсів, місцем розташування промислових підприємств та проживання незаможних жителів, заміських будинків заможних городян.

В історіографії передмістя Одеси розглядалися здебільшого в краєзнавчих дослідженнях. Серед яких виділимо праці Т. Донцової [35] та І. Губаря [10, с. 20-45], цієї проблеми торкалися і в узагальнюючих працях Н. Крилов [37, с. 47-58], В.І. Тимофієнко та В.В. Вечерський [36], А.О. Скальковський [53].

Метою статті є дослідження особливостей соціотопографії передмість Одеси в кінці XVIII ст. – середині XIX ст.

Завдання роботи: виділити особливості топографії передмість, дослідити соціальну структуру, розглянути забудову та розвиток соціальної інфраструктури Молдованки, Нової Слобідки (Романівки), дослідити економічний розвиток передмість.